

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.14.25>

Volume 7/2

2023 p. 412-426

ANLAM TEMELLİ BİR EŞDİZİM YAKLAŞIMI: F. J. HAUSMANN ÖRNEĞİ A MEANING-BASED COLLOCATION APPROACH: THE CASE OF F. J. HAUSMANN

Fırat ERİKLİ*

ÖZ

Eşdizim (collocation) kavramı ilk defa İngiliz bağlamlıcılığının (British Contextualism) kurucularından sayılan J.R. Firth tarafından 1957 yılında ortaya atılmış ve bu alanda çalışmalar yürütülmüştür. Türkiye’de yapılan eşdizim çalışmaları ise oldukça yeni tarihlidir. Ülkemizde yaklaşık 15 yıllık bir geçmişe sahiptir olan eşdizim çalışmalarının neredeyse tamamı izlenen yaklaşım bakımından önemli bir ortak noktaya sahiptir. Bu çalışmalar, çerçevesini Firth’in ve öğrencilerinin çizdiği eşdizim tasarısı üzerine kurulmuş ve İngiliz Bağlamlıcılığı’nın yaklaşımını takip etmiştir. Bu çalışmalarda eşdizimler, sözlükbirimlerin bir dizim içerisindeki ortak bulunabilirlikleri şeklinde değerlendirilerek, dizimlerin tespitinde daha çok derlem destekli araştırmalarda sıklığa dayanan istatistikî ölçütler baz alınmıştır. Oysa eşdizim tespitinde anlam temelli yaklaşımlar da yer almaktadır. Bu yaklaşımlardan biri de Alman dilbilimci ve sözlükbilimci Franz Josef Hausmann’a aittir. Hausmann sıklık derecesi çok yüksek olmayan sözcük birlikteliklerinin de eşdizim olabileceği fikri üzerine yoğunlaşmıştır ve bu tür dizimlerin daha çok yapısal boyutuyla ilgilenmiştir. Bu doğrultudaki bir eşdizim tasarımının da değerlendirilerek çalışmalara konu edilmesi alana farklı bir bakış açısı getirmesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada, Hausmann’ın anlam temelli eşdizim yaklaşımının açıklanması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Eşdizim, Firth, Temel Birim, Bağlı Birim, Hausmann*

ABSTRACT

Studies on collocation, which is a young field of research, are also quite recent in Turkey. The concept of collocation was first introduced in 1957 by J.R. Firth, one of the founders of British Contextualism, and studies were conducted in this field. Almost all of the collocation studies in Turkey, which have a history of about 15 years, have an important common point in terms of the approach followed. These studies have been based on the collocation design outlined by Firth and his students and have followed the approach of British Contextualism. In these studies,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: firaterikli@mersin.edu.tr, ORCID: 0000- 0001-6807-8822, Mersin, Türkiye.

collocations were evaluated as the co-occurrence of lexemes in a syntax, and the determination of collocations was based on statistical criteria based on frequency in corpus-supported research. However, there are also meaning-based approaches in the studies conducted in this field. One of these approaches belongs to German linguist and lexicographer Franz Josef Hausmann. Hausmann focused on the idea that word associations that do not have a very high degree of frequency can also be collocations, and he was more interested in the structural dimension of such collocations. Evaluating a collocation design in this direction and subjecting it to studies is important in terms of bringing a different perspective to the field. This study aims to explain the aforementioned collocation approach with Turkish examples.

Keywords: *Collocation, Firth, Base, Collocator, Hausmann*

1. Giriş

Eşdizimlilik olgusu (collocation), bilinen adıyla yaklaşık 75 yıldır dilbilim alanında yoğun biçimde incelenmekte ve bu konuda farklı yaklaşımlar ortaya atılmaktadır. Bu çalışmalara rağmen eşdizimlilik olgusuyla ilgili ortak bir kanıya ise henüz varılabilmemiş değildir. Bunun en temel sebeplerinden biri olgunun birçok farklı disiplin için önem arz etmesi ve her disiplinin kendi bakış açısına göre bir tasarı oluşturma çabası içinde olmasıdır. Bu doğrultuda dilbilim kapsamı içinde farklı eşdizim yaklaşımları kendini göstermiştir.

Dizin çıktıları bakımından geniş hacimli eşdizim tasarıları olarak adlandırabileceğimiz yaklaşımlar (Firth, 1957; Halliday, McIntosh, & Strevens, 1964; Sinclair J. , 1966) iki ya da daha fazla sözcüğün cümle içindeki ortak bulunabilirliklerine yoğunlaşmıştır. Bu yaklaşımlar eşdizimleri belirleme yöntemi olarak istatistiki tespitleri (sıklık tespiti) birincil kriter olarak benimsemişlerdir. Bu kritere bağlı olarak araştırmalar derlemeler üzerinden gerçekleşmiş ve derlem dilbilim bu yaklaşımlar için büyük önem arz etmiştir.

Daha sınırlı bir eşdizim çıktısı sağlayan eşdizim tasarıları ise (Benson, 1986a; Cowie, 1978; Mel'cuk, 1989; Hausmann, 1984) bu yapıların oluşturduğu dizim yapısını odak seçerek daha tipolojik, genellenebilir bir yaklaşım oluşturmaya çalışmıştır. Bu bakış açısında dizimi oluşturan sözlükbirimlerin anlamsal bağlılıkları ve kalıplaşma düzeyi ön planda tutulmuş ve yapıların tespitinde anlamsal kriterler önem kazanmıştır. Eşdizimleri diğer kalıp yapılardan ayırmak bu yaklaşımın diğer hedefi olarak öne çıkmıştır.

Birbirlerinden farklı yöntem ve yaklaşımlar benimsenmesine rağmen tüm görüşlerin eşdizimler hakkında örtüşükleri önemli bir nokta vardır. Buna göre eşdizimler bir dizim içinde daha çok tercih edilen ve birbirleriyle daha sık kullanılma eğiliminde olan sözcük birliktelikleridir.

Ülkemizde yapılan çalışmalarda eşdizimlilik olgusu, daha çok derlem destekli olarak ve sıklığa dayanan istatistikî ölçütler çerçevesinde incelenmiştir. Yani eşdizimleri belirleme ölçütü olarak daha çok İngiliz bağlamcılığının görüşleri ve yöntemleri benimsenmiştir.

Alanda var olan diğer yaklaşımlar Firth ve öğrencilerinin yaklaşımları karşısında oldukça geri planda kalmıştır. Bu yaklaşımlardan biri de Alman dilbilimci ve sözlükbilimci Franz Josef Hausmann'a aittir. Eşdizim olgusunun incelendiği ilk çalışmalarla büyük bir paralellik gösteren Hausmann yaklaşımına değinmeden önce bu alanda daha önce yapılmış çalışmalara göz atmak çalışmaların tarihi gelişimini görmek ve günümüz çalışmalarıyla bağ kurmak adına yararlı olacaktır.

Firth (1957b, s. 11) *collocation* teriminin dilbilim literatürüne girmesini kendisine mal etmiştir. Ancak bu terimin henüz 1750 yılında olguyu etraflıca açıklamadan da olsa dilbilimsel bir bağlam içinde kullanıldığı görülür (Bartsch, 2004, s. 28).

Bunun yanında eşdizim olgusunun *collocation* terimiyle adlandırılmadan farklı isimler altında ele alındığını da söylemek mümkündür (bkz. Bally, 1909; Porzig, 1934) Bu bağlamda Charles Bally bu oluşumları *séries phraséologiques* (deyim serisi) adı altında incelemiştir. Walter Porzig ise bu olguya *wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* (varoluşsal anlam ilişkisi) ismini vermiştir.

2. Charles Bally

Kronolojik olarak bakıldığında bu alanda ilk çalışmanın Charles Bally'ye ait olduğu görülür. Ferdinand de Saussure'ün öğrencisi olan Bally 1909 yılında yayımlanan *Traité de stylistique française* (Fransız Stilistiği Üzerine Bir İnceleme) isimli çalışmasında sözcük birlikteliklerinin farklı sabitlik derecelerine sahip olduğunu tanılamıştır. Gerçekleştirdiği incelemeler sonucunda oldukça keskin bir ayırım yapmayı da başarmıştır. Bu ayırımı göre sözcük birliktelikleri üç gruptan oluşmaktadır: 1) *groupements passagers* (ayrılabilir gruplar), 2) *séries phraséologiques* (deyim serisi) ve 3) *unités (phraséologiques/ indissolubles/ indecomposables)* (üniteler (deyimsel/ çözünmez/ ayrılmaz)) (Bally, 1909, s. 66-87).

Bu başlıklardan *deyim serisi* ve *üniteler* sabitlik cetvelin iki ucundaki başlıklar olarak göze çarpar. İlk başlık altındaki sözcük birliktelikleri asgari bir sabitlik ortaya koyarken ikinci başlıktaki sözcük birlikteliklerinde azami bir kalıplaşa söz konusudur. Bally (1909, s. 67) bu nedenle ilk gruptaki sözcük birlikteliklerini oluşturan sözcükleri *özgür* olarak nitelendirmiştir. Bu türden birliktelikler Bally tarafından geçici birliktelikler olarak görülür, yani serbest sözcük birliktelikleridir.

Üniteler başlığı altındaki sözcük birliktelikleri ise bunun aksine ayrılamayan sözcük birliktelikleridir. En üst seviyede kalıplaşmış olan bu birlikteliklerde sözcüklerin otonom tutumlarından ve anlamlarından bahsetmek mümkün değildir. Bu grupta artık bir sözcük kombinasyonundan, yani bir varyasyon çeşitliliğinden bahsedilemediği gibi sözcük grubunun kendine ait bütüncül bir anlama sahip olduğu vurgulanır (Bally, 1909, s. 67).

Yukarıda bahsedilen iki başlığın arasında yer alan *deyim serileri* ise iki grup arasındaki geçişi temsil eder. *Deyim serisi* başlığı altındaki sözcük birliktelikleri kendini oluşturan

sözcükler bakımından göreceli bir sabitliğe sahiptir (Bally, 1909, s. 68). Bu türden bir sözcük birlikteliğinin oluştuğu sözcükler temelde otonom ya da bireysel işlevli olarak görülmelerine karşın aralarında bir sabitliğin olduğu da belirgin derecede hissedilir. Öyle ki konuşmacı bu sözcük birlikteliğini kullandığında bir dejavu oluştuğu izlenimine kapılır (Bally, 1909, s. 67). Genel olarak bakıldığında *deyim serileri* ve *ayrılabilir gruplar* sözcük birlikteliğini oluşturan öğelerin bireyselliklerini büyük ölçüde korumaları bakımından benzeşmektedir. *Deyim serileri* ve *üniteler* arasındaki bağ ise konuşmacının zihninde hazır veya nispeten hazır kalıplar olarak var olmalarıyla sağlanmaktadır (Bally, 1909, s. 68).

Bu bilgiler ışığında Bally'nin *ayrılabilir gruplar* başlığıyla herhangi bir metinde rastgele ve dil kullanıcısının isteğine göre bir araya gelebilecek ya da getirilebilecek sözcük gruplarını, *üniteler* başlığı altında ise deyimler gibi artık tamamıyla kalıplaşmış ve ayrılmaz bir bütün olmuş sözcük birlikteliklerini betimlediği görülür. *Deyim serisi* ise özellikleri bakımından eşdizimleri kapsamaktadır.

3. Walter Porzig

Walter Porzig ise 1934 yılında yayımlanan *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* (Varoluşsal Anlam İlişkileri) adlı çalışmasında tümleşik dil kullanımı üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmada collocation terimi kullanmamasına karşın incelenen olgunun tematik açıdan eşdizim olgusuyla örtüşür olduğu görülür. Öyle ki Porzig belirli sözcüklerin içsel olarak başka sözcükleri çağırıldığını/içinde barındırdığını bulgulamıştır. Bu düşünce temelinde bazı sözcüklerin tek başlarına kullanılmalarına rağmen içsel olarak başka bir sözcüğü de taşıdığına vurgu yapmıştır. Örneklendirmelerinde *yürümek*, *görmek*, *duymak*, *öpmek* gibi fiilleri kullanırken bu sözcüklerin sırasıyla *ayak*, *göz*, *kulak*, *dudak* sözcüklerini içerdiğini belirtir (Porzig, 1934, s. 79). *Varoluşsal anlam ilişkisi* olarak adlandırdığı bu olguyu “*kastedilen anlamın varoluşunda tesis olan bir bağ¹*” olarak tanımlamıştır. Yukarıda seçilmiş örneklerden yola çıkılırsa: *görmek* fiili somut bir şekilde *göz* sözcüğüyle birlikte kullanılmamasına karşın içsel olarak hâlihazırda *göz* kavramını içermektedir. Porzig bu yolla söz konusu sözlükbirimlerin arasında her birinin anlam içeriğinden doğan bir bağ olduğunu varsaymıştır. Bu çalışmaya eşdizimlilik bağlamında baktığımızda ise; bir kavramın varoluşsal anlamı, çevresinde hangi kavramların yer alacağı ya da alabileceği yönünde bilgiler taşımaktadır, denebilir.

Porzig için önemli olan bir husus da *Bedeutungsfeld* (anlam alanı) kavramıdır (Porzig, 1973, s. 79). Bu kavram birçok anlam arasından birbirleriyle daha yakın anlamsal ilişki içinde olan anlamların oluşturduğu bir grubu temsil etmektedir. Bu tanım doğrultusunda Porzig (*yazı*) *yazmak* fiiline ait anlam alanı içinde (*yazı*) *yazan insanın*, (*yazı*) *yazan kolun/elin*, (*yazı*) *yazmaya yaran gerecin*, *üzerine* (*yazı*) *yazılan materyalin* ve *yazılan* (*yazı*) *karakterlerinin* olduğunu belirtir (Porzig, 1973, s. 83). Anlam alanını, haricen dile

¹ ... es geht um eine Beziehung, die im Wesen der gemeinten Bedeutungen selbst gründet (Porzig, 1934, s.79).

getirilmiş olsun ya da olmasan, o sözcük içinde var olan anlamların bütünü olarak tanımlayan Porzig (1934, s. 80) *varoluşsal anlam ilişkisi* olarak adlandırdığı olguya da *elementare Bedeutungsfelder (temel anlam alanı)* ismini vermiştir. Çünkü anlam alanını oluşturan öğeler arasındaki en temel bağın iki sözcük arasındaki *varoluşsal anlam ilişkisi* biçiminde olduğunu düşünür.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz iki çalışma, collocation teriminin literatürde geçerli biçimde kullanılmasından önce de bu alanla ilgili çalışmalar yapıldığını açıkça göstermektedir. Bally'ye ait çalışma, bu çalışmanın asıl hedefini oluşturan Hausmann'ın anlam temelli eşdizim tasarısının da temelini oluşturur niteliktedir. Porzig'in çalışması ise anlam temelli olmasına karşın belli bir kavramın çevresinde hangi kavramların ağırlıklı olarak yer alabileceğini göstermesi bakımından Firth'in yaklaşımıyla örtüşmektedir. Bu benzerliği daha net biçimde ortaya koyabilmek adına Firth ve öğrencilerinin geliştirerek devam ettirdikleri yaklaşımı daha yakından inceleyelim.

4. J.R. Firth, Michael A.K. Halliday ve John Sinclair

J.R. Firth ile birlikte görünür olan İngiliz bağlamlılığı eşdizimlilik olgusuyla yakından ilgilenmiş ve bu alanda önemli katkılar sunmuştur. Teoride mümkün olan dil kullanımlarını incelemekten ziyade araştırmalarını gerçek dil kullanımı üzerinden yürütmeye çalışmıştır. Böyle bir çalışmanın ancak büyük çaplı dil verilerinin derlenmesiyle (derlem) ve bu verilen incelenmesiyle mümkün olabileceğinden çalışmalar ancak bilgisayarların ve veri depolama imkânlarının gelişimiyle birlikte ivme kazanmıştır.

Firth'in yaklaşımının temelini oluşturan anlam analizi ve dolayısıyla da toplanan dilsel verilerin analizi *context, phonetic, grammar* ve *lexis* olmak üzere dört temel başlık altında gerçekleşir bkz. (Firth, 1962). Firth bu doğrultuda gramer (grammar) düzeyinde incelenen dizimi *colligation*, sözcük (lexis) düzeyindeki dizimi de *collocation* olarak tanımlamıştır (Firth, 1962, s. 11-15). Sözcük düzeyindeki incelemelerini yaparken de gramer tabanlı sözcük sınıflandırmalarının değil sözcüklerin kendi aralarındaki ilişkilerinin incelendiği görülmüştür. Firth bu durumu eşdizimliliğin ne anlama geldiğini aşağıdaki gibi tespit etmiştir.

“Collocations of a given Word are statements of the habitual or customary places of that Word in collocational order but not in any other contextual order and emphatically not in any grammatical order. The collocation of a Word or a ‘piece’ is not to be regarded as mere juxta-position, it is an order of mutual expectancy.” (Firth, 1958, s. 181)

Aşağıdaki alıntıda ise Firth yaklaşımının Porzig'in yaklaşımıyla oldukça paralel olduğu ortaya çıkmaktadır.

“The habitual collocations in wich words under study appear are quite simply the mere Word accompaniment, the other Word-material in wich they are most commonly or most characteristically embedded. It can safely be stated that part of the ‘meaning’ of cows can

be indicated by such collocations as They are milking the cows, Cows give milk.” (Firth, 1958, s. 181)

Alıntılarda Porzig’in *temel anlam alanı* olarak adlandırdığı kavramın Firth ile birlikte collocation olarak vurgulandığı görülür; zira Firth için collocation, belirli bir sözcüğün tipik olarak ortaya çıktığı ve bu açıdan beklenebilir olduğu sözlükbirimsel çevreyi nitelendirir. Bu çevreyi betimlemek için ise *set* kavramını kullanmıştır. Bu yaklaşıma göre *set* belirli bir eşdizim için kullanılabilir olan sözlükbirim çevresini tanımlar ve sonlu bir kümedir (Firth, 1958, s. 195).

Firth’in eşdizimlilik alanında yürüttüğü çalışmalar daha sonra iki öğrencisi Michael A.K. Halliday ve John Sinclair tarafından geliştirilmiştir. Dizimi oluşturan sözcüklerin karşılıklı beklenebilirliğinin ve kullanım sıklığının eşdizimlilik çalışmalarında önemli bir kıstas olduğunu vurgulayan Firth’in bu düşüncelerine ek olarak Halliday, eşdizimliliği ölçülecek dizimin kilit sözcüğüne karşılık gelen *node*, eşdizimlilik aralığını tanımlayan *span* ve eşdizim aralığı içerisinde kilit sözcüğün önündeki ve arkasındaki sözcükleri tanımlayan *collocate* terimlerini literatüre kazandırmıştır. Halliday (1966) bu kurguyla eşdizimlerdeki sıklık dağılımının elde edilebileceği fikrini ortaya atmıştır.

Bu alandaki çalışmalarında Halliday’in yukarıda açıklanan terminolojisini kullanan Sinclair (1966) ise, buna ek olarak bir eşdizim ilişkisi içinde bulunma ihtimali olan sözlükbirim grubunu tanımlamak amacıyla *cluster* sözcüğünü kullanmıştır. Sözlükbirimlerin birlikte kullanımlarının eşdizim olarak değerlendirilebilmesi için eşdizimlilik aralığının ne olması gerektiği konusunda düşünceler geliştiren Sinclair (+/-) 4 sözlükbirimden oluşan bir eşdizim aralığıyla çalışmıştır (Jones & Sinclair, 1974). Sıklık verilerine dayanan bu çalışma biçimi ilk etapta küçük çaplı metinler üzerinde uygulanırken gelişen bilgisayar teknolojileri ile birlikte yine Sinclair tarafından 80’li yılların başında harekete geçirilen COBUILD² projesi ile daha geniş metinler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Firth, Sinclair ve Halliday’in çalışmalarında eşdizim kavramına oldukça geniş bir açıdan bakılmıştır. Bu çalışmalarda eşdizim, sözlükbirimlerin bir metin içerisindeki ortak bulunabilirlikleri şeklinde değerlendirilerek, daha çok derlem destekli araştırmalarda sıklığa dayanan istatistikî ölçütler üzerine kurulmuştur. Bu tip bir bakış açısını eleştirenlerin en başında da Franz Josef Hausmann (2004) gelmektedir. Hausmann çabasını bu yönde bir eşdizim tasarımı geliştirmek üzerine harcamıştır.

Derlemlerin sözlük hazırlama işlemlerine ve dil çalışmaları alanına yaptığı katkılar oldukça büyüktür. Özellikle dilbilim çalışmalarında bu derlemlerin önemi giderek daha da artmaktadır. Ancak ülkemizde yeni yeni oluşturulan derlemlerin sahip oldukları sözcük sayıları ve etiketleme biçimleri birbirlerinden oldukça farklıdır. Ulusal

² Collins and Birmingham University International Language Database. Harper Collins Publisher vs Birmingham University.

derlemlerimizin, sahip oldukları sözcük sayıları ve sözcüklerin etiketlenme biçimleri bakımından Avrupa’da kullanılan derlemlerin gerisinde kaldığı düşünülürse, başlı başına farklı bir kelime birlikteliği olan eşdizimlerin belirlenmesinde sıklık dağılımına dayalı bu yöntemin pek verimli olmayacağı kanısındayım. Basit bir karşılaştırmayla; *Türkçe Ulusal Derlemi (TUD)* 50 milyon sözcükten oluşurken³, *Oxford Collocations Dictionary for students of English* adlı eşdizim sözlüğünün oluştuğu derlem olan *Oxford English Corpus*⁴ 3 milyar sözcük içermektedir. Ulusal derlemlerimizden herhangi birinin araç olarak kullanılıp bir eşdizim belirleme çalışmasının yürütüldüğünü varsaydığımızda ve *bıyık bırakmak*, *günlük tutmak* veya *uykusu kaçmak* gibi birlikteliklerin kaynak eksiliği nedeniyle yeterli sıklık değerlerine ulaşamaması durumunda eşdizim tanımının dışında tutulması oldukça yanlış olacaktır. Bu nedenle eşdizim adlı bir kelime birlikteliğini belirlerken yapısal ve anlamsal kriterler yapılandırmak belki de daha doğru olacaktır. Hausmann da bu bağlamdan yola çıkarak bazı çalışmalarda bulunmuştur.

5. F.J. Hausmann

Hausmann sıklık derecesi çok yüksek olmayan kelime birlikteliklerinin de eşdizim olabileceği fikri üzerine yoğunlaşarak bu kelime birlikteliklerini yapı olarak incelemeye çalışmıştır. İngiliz bağlamcılığına kıyasla daha spesifik bir eşdizim tanımı üzerinde duran Hausmann, her şeyden önce kelime birlikteliklerini sınıflandırma çabası içerisine girmiş, *fixierte Wortverbindungen* (sabit dizimler) ve *nicht fixierte Wortverbindungen* (sabit olmayan dizimler) ayrımında bulunmuştur (Hausmann, 1984). Sabit, yani birbirinden koparılamayan kelime birlikteliklerinden meydana gelen *sabit dizimler*, alımlayıcı tarafından tek bir imgeyle karşılanan birleşik kelimeler ve deyimlerden meydana gelmektedir. *Ceza* ve *ev* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış *cezaevi* ya da *dalga* ve *kırmak* sözcükleriyle oluşmuş *dalgakıran* gibi birleşik sözcükler tek bir imgeye sahip olması nedeniyle bu türden sabit dizimlere örnek oluşturmaktadır. Aynı şey kalıplaşmış sözcük birliktelikleri olan deyimler için de geçerlidir. Birden çok sözcükten oluşan kalıplaşmış bir dizim olarak karşımıza çıkan *iki ayağı bir pabuca sokmak* ya da *kafayı yemek* deyimleri de tıpkı önceki örnekteki birleşik kelimeler gibi bir imgeyle karşılanabildikleri için sabit dizimler kategorisi içerisine dâhil edilmektedir.

Sabit olmayan dizimler ise üç bölüme ayrılır. Bu dizimleri *Ko-Kreation* (serbest-oluşumlar), *Kollokation* (eşdizimler), *Konter Kreation* (uzak-oluşumlar) oluşturur. Hausmann bu dizim türlerini dildeki olağanlık derecelerine göre de sınıflandırmıştır bkz. (Hausmann, 1984).

Serbest-oluşumlar bir dilin gramer yapısı dâhilinde anlamsal ve dizimsel düzlemde yan yana gelebilecek sıradan sözlükbirim birliktelikleridir. Serbest-oluşumlar “*fark edilmeyecek düzeyde olağan*” oluşumlar olarak tanımlanırlar (Hausmann, 1984, s. 399).

³ <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/anasayfa>

⁴ <https://elt.oup.com/catalogue/items/global/dictionaries/9780194325387?cc=tr&sellLanguage=en&mode=hub>

Beyaz çanta, büyük bahçe, kırmızı araba gibi kelime grupları bu türden oluşumlara örnektir.

Uzak-oluşumlar ise sıradan kullanımlarda bir arada kullanılması mümkün görünmeyen sözlükbirimlerin aynı dizim içerisinde yer almasıdır. Daha farklı bir anlatımla; bir kavramın kendi terkip sınırını dışındaki bir sözlükbirimle kullanılmasıdır. *Ağlayan bulutlar* ve *kederli çınarlar* şeklindeki kullanımlar bu kategoriye girmektedir. Bu birliktelikler anlamsal kuraldışılık arz eden nadir veya bir kerelik birlikteliklerdir. İçlerinde barındırdıkları mecazlar ve anlamsal sapmalar ile biçimsel bir etki doğururlar. Uzak-oluşumlar bu özellikleri nedeniyle kendilerine daha çok edebiyat alanında yer bulurlar. Dildeki olağanlık dereceleri ise “*fark edilir düzeyde olağan dışı*” olarak tanımlanır (Hausmann, 1984, s. 399).

Kısaca tanımlamaya çalıştığımız bu iki oluşum arasında, kendilerini *eşdizimlerden* kesin şekilde ayıran ortak bir özellik vardır. Sabit ve uzak-oluşumları ortaya çıkaran sözlükbirimler, şekil bilgisi kurallarına uymak koşuluyla bir araya gelmek konusunda özgürken, bir başka deyişle bu sözlükbirimleri bir araya getiren kullanıcı bu eylemde yaratıcılığını kullanabilme özgürlüğüne sahipken, bu imkân eşdizimlerde oldukça sınırlıdır. Eşdizimleri oluşturan sözlükbirimlerin bir arada kullanılması kullanıcının isteğine bağlı değildir. Eşdizimi oluşturan temel sözlükbirim kendisiyle dizim içerisinde kullanılacak bağlı sözlükbirimin ne olacağını kendisi belirlemektedir. Başka bir deyişle bu tasarımdaki eşdizimlerde tek yönlü bir etki bağı kurulur.

Bu kelime birliktelikleri bu özellikleri nedeniyle alışlagelmiş eşdizim tanımlamasından bir ölçüde ayrılırlar. Bu yöndeki bir ayırım bu kelime birlikteliklerinin belirlenmesine yardımcı olan tasarımın farklı olmasından kaynaklanır. Farklı bir konseptte göre ortaya çıkan eşdizimleri özellikleri bakımından biraz daha yakından inceleyelim.

Eşdizimleri oluşturan sözlükbirimler temel anlamları bakımından değerlendirildiğinde anlamsal bir ilişki içerisinde değilmiş gibi görünmelerine karşın, dizim içerisinde kullanıldıklarında olağan karşılanırlar. Örneğin *bırakmak* eylemi ile *sakal* sözlükbirimi ayrı ayrı değerlendirilip karşılıklı anlamsal ilişkileri incelendiğinde birbirlerine anlam alanı bakımından uzak oldukları görülür. Buna karşı *sakal bırakmak* tabiri birbirlerine mesafeli bu iki kelimenin bir arada kullanılmasına olanak sağlar. Bu kullanımlarda eşdizim birimlerinden birinde anlamsal bir sapma yaşanırken diğer birim asıl anlamında kullanılır. Sözcüklerin bir dizim içerisinde birlikte kullanımları ise olağan görülür. Eşdizimler bu özellikleri nedeniyle dildeki olağanlıklarına göre “*fark edilir düzeyde olağan*” olarak derecelendirilirler (Hausmann, 1984, s. 399). Bunun sebebi de bu tür kullanımların “yarı hazır dil ürünleri” olarak zihnimize var olmalarıdır (Hausmann, 1984, s. 398). Eşdizimler bu özellikleri nedeniyle deyimlerle benzerlik göstermektedir. Bir anadil kullanıcısı bu nedenle eşdizimlerin oluşturulması aşamasında kendi yaratıcılığına başvuramamaktadır. Bunu bir örnekle somutlaştıracak olursak:

“Şimdiye kadar **günlük tutmadım**, olanı biteni kaydedemediğim için birçok şeyi unuttum.” (İ. Aral) (TDK, 2015)

Cümlede geçen *tutmak* sözcüğünün yerine farklı bir fiilin kullanılma olasılığı neredeyse ihtimal dışıdır. Türkçeye hâkim olan bir kimse *günlük yazıyorum* ifadesini tercih etmez. Anlamsal açıdan anlaşılır olmasına karşın böyle bir ifadeyi kullanmak bir anadil kullanıcısının kulağını tırmalayacaktır ve *günlük tutmak* ifadesi tercih edilecektir.

Zihnimize yarı hazır bir dil ürünü olarak yerleşmiş *günlük tutmak* eşdiziminde *günlük* sözcüğü cümledeki kullanımında doğrudan, *yazmak* anlamına gelen *tutmak* fiilini çağırır. Çağırılan *tutmak* fiili de birincil anlamının dışında bir anlam kazanır. Buna *temel birimin bağlı birimi* tanımlaması, başka bir deyişle *temel birimin bağlı birimin* anlamını belirlemesi denir bkz. (Hausmann, 2004, s. 315). Eşdizimleri oluşturan bu birimlerin özellikleri Hausmann’ın çalışmalarında aşağıdaki gibi belirginleşir.

Hausmann (1984, s. 401) eşdizimler üzerinde yaptığı çalışmalar sonucunda eşdizimlerin bir *Basis* (temel birim) ve bir *Kollokator*dan (*bağlı birimden*) oluştuğu yönünde bir tespitte bulunmuştur. *Temel birim* olarak adlandırdığı eşdizim birimi anlamsal açıdan otonom bir özellik ortaya koymaktadır. Otonom olarak adlandırılmasının nedeni bu birimin kendi anlamına bağlı birimden bağımsız şekilde sahip olabilmesidir. *Bağlı birimin* anlamsal olarak tanımlanması ise ancak temel birime başvurmak suretiyle gerçekleşir bkz. (Hausmann, 2004, s. 314-315).

Bu durumu farklı örneklerden yola çıkarak açıklamaya çalışırsak; anadil kullanıcısı *sakalın* veya *bıyığın bırakıldığını*, *uykunun* ise *kaçabildiğini* ya da *açılabilirdiğini* bilir, kendini ifade ederken de bu söz kalıplarına sadık kalır. *Bırakmak*, *kaçmak* ve *açılmak* fiilleri yerine eş veya yakın anlamlı başka bir eylem kullanmaz. Bu eylemler de birlikte kullanıldıkları temel birimden etkilenecek birincil anlamlarından saparlar ve anlamlarını temel birime göre şekillendirirler. Buna karşın *sakal*, *bıyık* ve *uyku* sözlükbirimleri birincil anlamlarını muhafaza ederler. Örnekteki eşdizimlerde *sakal*, *bıyık* ve *uyku* sözlükbirimleri bu nedenle eşdizimin temel birimini, *bırakmak*, *kaçmak* ve *açılmak* fiilleri ise anlamlarını temel birime bağlı olarak şekillendirmeleri nedeniyle bağlı birimi oluşturur.

Eşdizim	sakal	+	bırakmak
Eşdizim yapısı	temel birim	+	bağlı birim
Anlamı	sakal		büyümesine izin vermek

Tablo 1: *sakal bırakmak* eşdiziminin yapısal oluşumu

Eşdizim	bıyık	+	bırakmak
Eşdizim yapısı	temel birim	+	bağlı birim

Anlamı	bıyık		büyümesine izin vermek
--------	-------	--	------------------------

Tablo 2: bıyık bırakmak eşdiziminin yapısal oluşumu

Eşdizim	uykusu	+	kaçmak
Eşdizim yapısı	temel birim	+	bağlı birim
Anlamı	uyku		varken yok olmak

Tablo 3: uykusu kaçmak eşdiziminin yapısal oluşumu

Eşdizim	uykusu	+	açılmak
Eşdizim yapısı	temel birim	+	bağlı birim
Anlamı	uyku		mevcut halden çıkmak

Tablo 4: uykusu açılmak eşdiziminin yapısal oluşumu

Tekrardan ilk örneğe dönecek olursak; temel birimi temsil eden *günlük* sözcüğü *tutmak* fiilinden bağımsız olarak sahip olduğu kelime anlamını bu fiille birlikte kullanılmasında da korurken bağlı birimi oluşturan *tutmak* fiili “yazmak” olarak tanımlanabilen anlamını ancak ve ancak *günlük* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında elde etmektedir. Aynı durum *not tutmak* eşdiziminde de göze çarpmaktadır. Bu bağlamda temel birimin anlamını koruduğu, bağlı birimin ise kelime anlamından başka bir anlama karşılık geldiği açıkça ortaya çıkar.

Eşdizim	günlük	+	tutmak
Eşdizim yapısı	temel birim		bağlı birim
Anlamı	günlük, günce		yazmak

Tablo 5: günlük tutmak eşdiziminin yapısal oluşumu

Eşdizim	not	+	tutmak
Eşdizim yapısı	temel birim		bağlı birim
Anlamı	kısa yazı		yazmak

Tablo 6: not tutmak eşdiziminin yapısal oluşumu

Yukarıda tanımlanmak istenen eşdizim şeklinin dışında, belki ilk bakışta eşdizim olarak sınıflandırmayı düşünmeyeceğimiz ama yakından bakıldığında yukarıda belirlenen eşdizim özelliklerine sahip olan istisnai ve özel yapılar da vardır (Hausmann, 2004, s.

314). Bunlardan ilki, kısmi mecaz taşıyan benzetmelerdir. Kısmi mecazla vurgulanmak istenen ise eşdizimin benzetme kalıbında ortaya çıkmasıdır. Benzetmede bağlı birim mecaz arz ederken, temel birim asıl anlamında kullanılır.

Örnek olarak *tazı gibi koşmak* ve *tuğla gibi kitap* benzetmelerinden yola çıkarsak ilk benzetmedeki *tazı gibi* ifadesinin “hızlı” anlamına gelen mecaz bir anlam taşıdığını ve eşdizimin bağlı birimini oluşturduğunu görürüz. Devamındaki *koşmak* ifadesi ise asıl anlamında kullanılmış ve eşdizimin temel birimi olmayı üstlenmiştir. Aynı durum ikinci örnekte de söz konusudur. Eşdizimin bağlı birimini *tuğla gibi*, temel birimini ise *kitap* ifadesi oluşturur. Bağlı birim “kalın” ya da “ağır” anlamlarını üstlenirken temel birim, yani *kitap* sözcüğü, temel anlamına sadıktır.

Eşdizim	tazı gibi	+	koşmak
Eşdizim yapısı	bağlı birim		temel birim
Anlamı	hızlı		koşmak

Tablo 7: tazı gibi koşmak benzetmesinin eşdizimsel yapısı

Eşdizim	tuğla gibi	+	kitap
Eşdizim yapısı	bağlı birim		temel birim
Anlamı	kalın, ağır		kitap

Tablo 8: tuğla gibi kitap benzetmesinin eşdizimsel yapısı.

İçinde eşdizim özelliklerine sahip olan dizimler barındıran yapılardan birini de deyimler oluşturur. Tabii ki deyimlerin tamamını mevcut tasarıma göre eşdizim olarak sınıflandırmak mümkün değildir, ancak içlerinde istisnalar da yok değildir. Bu istisnalar arasında *kara para* ve *selam çakmak*, eşdizim olarak nitelendirilecek deyimlere örnektir. Örnek deyimlerde *para* ve *selam* sözcükleri kendilerine ait temel anlamı karşılarken *kara* sözcüğü “haksız kazanılmış”, *çakmak* ise “vermek” anlamlarını almıştır.

Eşdizim	kara	+	para
Eşdizim yapısı	bağlı birim		temel birim
Anlamı	haksız kazanılmış		para

Tablo 9: kara para deyiminin eşdizimsel yapısı.

Eşdizim	selam	+	çakmak
Eşdizim yapısı	temel birim		bağlı birim

Anlamı	selam		vermek
--------	-------	--	--------

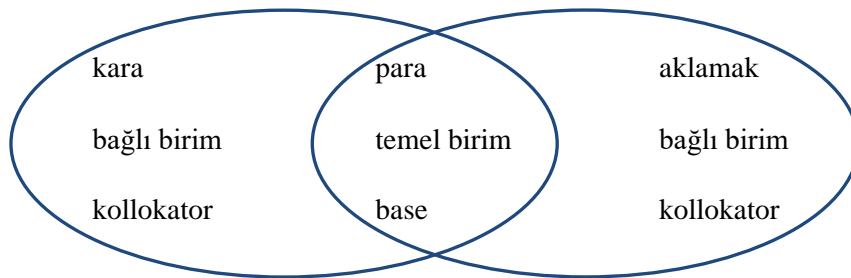
Tablo 10: *selam çakmak* deyiminin eşdizimsel yapısı.

Bu noktada sabit ve sabit olmayan dizimler gibi birbirlerinden kesin şekilde ayrılmış kategorilerde olmalarına karşın bazı deyimlerin neden eşdizim kategorisine aktarılabildiği konusuna tekrar değinmek yararlı olacaktır.

Sabit dizimler altında yer alan deyimlerin birden çok sözcükten oluşmasına karşın zihnimizde tek imgeyle karşılandığını daha önce söylemiştik. Bu birlikteliklerin sabit dizim olarak adlandırılmasının bir nedeni de dizimi oluşturan hiçbir sözlükbirimin eş ya da yakın anlamlı başka sözcüklerle değiştirilemez olması, başka bir deyişle tam idiomatik bir yapıya sahip olmasıdır. Örneğin (*bir şey ile*) *kafayı bozmak* deyiminin (*bir şey ile*) *başını bozmak* şeklinde değiştirilmesi söz konusu değildir. Aynı şekilde (*eli/cebi*) *para görmek* deyimini (*eli/cebi*) *dolar/euro/döviz görmek* şeklinde değiştirilemeyeceği gibi (*eli/cebi*) *para doldu* şeklinde de değiştirilemez. Kalıplaşmış bir sözcük dizimine sahip bu ifade zihinde canlandırdığı tek imge nedeniyle ancak *zenginleşmek* şeklinde formüle edilebilir.

Buna karşın (*birine*) *para çıkarmak* deyimini (eşdizimi) *para/dolar/euro/döviz çıkarmak*, şeklinde de ifade edilebilme ihtimali vardır. Örnekte ortaya çıkan alternatiflerde temel birimler sabit bir anlamı karşılarken yerlerine eş ya da yakın anlamlı sözcüklerin kullanılması bu örnekte genel eylemi bozmadığı gibi en önemli özellik olarak da dizimin sahip olduğu temel imgeleri değiştirmemektedir. Sadece bağlı birimleri oluşturan sözcüklerde temel anlamdan bir sapma görülür; ancak imgeler aynı kalır. Dizimi oluşturan kelime grubu (eşdizim) zihnimizde birden fazla imge (*para* ve *iletmek* imgelerini) uyandırır. Bu da eşdizimlerin imgesel karşılıklarının deyimlerdeki kadar sabit; başka deyişle tek olmadığını gösterir. Farklı bir anlatımla sabit dizimler tam idiomatik bir yapı arz ederken sabit olmayan dizimler içinde yer alan eşdizimler yarı idiomatik yapılar olarak göze çarparlar.

Bir temel birim ve bir bağlı birimden oluşan eşdizimlerin yanında üçlü eşdizim yapıları da yok değildir (Hausmann, 2004, s. 316).

Şekil 1: *kara para aklamak* eşdiziminin yapısı.

Bu yapıdaki eşdizimler iki eşdizimin ortak bir temel birim üzerinden birbirlerine bağlanmasıyla oluşur.

Yukarıdaki şemada *kara para* eşdiziminin *para aklamak* eşdizimiyle oluşturduğu üçlü eşdizim yapısı gösterilmektedir. İki eşdizim birbirlerine *para* sözlükbirimiyle bağlanmış durumdadır. Bu sözlükbirimi her iki eşdizimin de temel birimini oluşturmaktadır.

6. Sonuç

Ülkemizde yapılan çalışmalar, eşdizimlilik olgusunu daha çok derlem destekli olarak ve sıklığa dayanan istatistikî ölçütler çerçevesinde incelemiş ve bağlamcılık geleneğinden türeyen eşdizim tasarısına sadık kalmıştır. Oysa dünya genelinde bu alanda yapılan çalışmalarda, geçen süreç içerisinde farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden en dikkat çekicisi ise Alman dilbilimci ve sözlükbilimci Franz Josef Hausmann'a aittir. Hausmann sıklık derecesi çok yüksek olmayan kelime birlikteliklerinin de eşdizim olabileceği fikri üzerine yoğunlaşmış bu yönde bir eşdizim tasarısı oluşturmak için uğraşmıştır. Derlem tabanlı çalışmalardan elde edilen sıklık derecesinin kullanılan derlemin içindeki verilere ve sözcük sayısına göre değişkenlik gösterebileceği göz önüne alındığında Hausmann'a ait düşüncenin ne kadar cazip olduğu da belirginleşmektedir.

Bir temel birim (Alm. Basis) ve bir bağlı birimden (Alm. Kollokator) oluşan bu sözcük dizimini belirleyen ölçütlerin Firth'in tasarısından ayrılması ve bambaşka ölçütlere göre ortaya çıkarılması nedeniyle alışlagelmiş eşdizim tanımlamasından ayrılmaktadır.

Temel birim olarak adlandırılan eşdizim birimi anlamsal açıdan otonomken, yani kendi birincil anlamında kullanılırken, bağlı birim anlamsal olarak temel birime bağlıdır. Anlamsal bağlılıkla anlatılmak istenen ise bağlı birimi oluşturan sözlükbirimin birlikte kullanıldığı temel birim nedeniyle birincil anlamının dışında bir anlama bürünmesidir. Örneğin: *günlük tutmak*, *ev tutmak*, *şeker tutmak* ve *para tutmak* eşdizimlerinde bağlı birimleri oluşturan "tutmak" eylemi her bir eşdizimde farklı bir anlam üstlenmiştir. Elde ettiği bu anlamları da birlikte kullanıldığı temel birimlerden almıştır.

Eşdizimler farklı yapılarda karşımıza çıkabilmektedir. İki ögeli eşdizimler *kara para* örneğinde olduğu gibi gerek *bağlı birim+ temel birim* yapısıyla, gerekse *sakal bırakmak* örneğindeki *temel birim+ bağlı birim* yapısıyla da karşımıza çıkabilmektedir. Eşdizimler bu basit yapının dışında üçlü yapılar olarak ve benzetme kalıbında da ortaya çıkma eğilimindedirler. *Kara para aklamak* dizimi üçlü eşdizim yapısına en uygun örneği teşkil etmektedir. Benzetme kalıbındaki eşdizimler benzetme edatıyla oluşturulmuş tipik bir benzetme kalıbında ortaya çıkar. *Tuğla gibi kitap* benzetmesi bu yapıya örnektir.

Sıklık derecesi çok yüksek olmayan kelime birlikteliklerinin de eşdizim olabileceği fikri üzerinde durmak ve bu doğrultuda ilerleyen farklı eşdizim tasarılarını değerlendirmek, bu

alandaki çalışmaların çeşitliliğini artırmak ve alana yeni bakış açıları kazandırmak açısından faydalı olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Bally, C. (1909). *Traite de stylistique française* (Cilt 1). Heidelberg: Winter.
- Bartsch, S. (2004). *Structural and Functional Properties of Collocations in English: A Corpus Study of Lexical and Pragmatic Constraints on Lexical Co-occurrence*. Tübingen: Narr.
- Benson, M. (1986a). Lexical Combinability. W. Frawley, & R. Steiner (Dü) içinde, *Advances in Lexicography* (s. 3-15). Edmonton/Alberta: Boreal.
- Cowie, A. P. (1978). The Place of Illustrative Material and Collocations in the Design of a Learner's Dictionary. P. Strevens içinde, *In Honour of A. S. Hornby* (s. 127-139). Oxford: Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1957). Modes of Meaning. J. R. Firth içinde, *Papers in Linguistics, 1934-51* (s. 190-215). London: Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1957b). A Synopsis of Linguistic Theory. 1930-1955. *Studies in Linguistic Analysis. Special Volume of the Philological Society* (s. 1-32). içinde Blackwell: Oxford.
- Firth, J. R. (1958). *Papers in linguistics*. London: Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1962). A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955. *Studies in Linguistic Analysis* (s. 1-32). içinde Blackwell: Oxford.
- Halliday, M. A. (1966). Lexis as a Linguistic Level. C. E. Bazell, J. C. Catford, M. A. Halliday, & R. H. Robins içinde, *In Memory of J. R. Firth* (s. 148-162). London: Longmans.
- Halliday, M. A., McIntosh, A., & Strevens, P. (1964). *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longman.
- Hausmann, F. J. (1984). Wortschatzlernen ist Kollokationslernen. Zum Lehren und Lernen französischer Wortverbindungen. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*(31), 395-406.
- Hausmann, F. J. (2004). Was sind eigentlich Kollokationen? K. Steyer içinde, *Wortverbindungen- mehr oder weniger fest* (s. 309-334). Berlin/New York: Walter de Gruyter.

- Jones, S., & Sinclair, J. (1974). English Lexical Collocations. A Study in Computational Linguistics. *Cahiers de Lexicologie*(24), 15-61.
- Mel'cuk, I. (1989). Collocations and Lexical Functions. A. Cowie içinde, *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications* (s. 23-53). Oxford: Clarendon Press.
- Nesselhauf, N. (2004). What are Collocations. D. Allerton, N. Nesselhauf, & P. Skandera içinde, *Phraseological Units: Basic Concepts and Their Application* (s. 1-21). Basel: Schwabe.
- OUP. (2015). Mayıs 5, 2015 tarihinde Oxford University Press: <https://elt.oup.com/catalogue/items/global/dictionaries/9780194325387?cc=tr&selLanguage=en&mode=hub> adresinden alındı
- Porzig, W. (1934). Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (s. 70-97). içinde Halle: Niemeyer.
- Porzig, W. (1973). Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. L. Schmidt (Dü.) içinde, *Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes* (s. 78-103). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sinclair, J. M. (1966). Beginning the study of Lexis. C. E. Bazell, J. C. Catford, M. A. Halliday, & R. H. Robins içinde, *In memory of J.R. Firth* (s. 410-430). London: Longmans.
- TDK. (2015). Mayıs 5, 2015 tarihinde Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri adresinden alındı
- TUD. (2015). Mayıs 5, 2015 tarihinde Türkçe Ulusal Derlemi: <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/anasayfa> adresinden alındı
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Nova Print.